

О. М. ТИЩЕНКО

Інститут української мови НАН України
м. Київ, Україна
Електронна пошта: tom-73@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5709-1252>

**КОМІСІЯ ДЛЯ СКЛАДАННЯ СЛОВНИКА ЖИВОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СПРАВІ СВУ: СЕРГІЙ
ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЄФРЕМОВ
(за матеріалами ОДПУ)**

У статті досліджено позамовні й позамовознавчі умови, у яких виформовувалася національна ідентичність української лексикографії першої половини ХХ ст., зокрема розглянуто діяльність Комісії для складання Словника живої української мови через призму справи Спілки визволення України, через особистості авторів «Російсько-українського словника» (1924–1933) як учасників процесу, а саме С. О. Єфремова. Цю академічну групу влада назвала центром Спілки в Академії, а С. О. Єфремова — головою «ворожої» організації. У розсекреченому архіві Служби безпеки України зберігаються матеріали процесу СВУ, серед яких є справи членів Комісії Словника живої української мови: Г. К. Голоскевича, А. В. Ніковського, В. М. Ганцова та С. О. Єфремова. У цій статті йдеться про роботу Комісії у контексті справи Сергія Єфремова — громадського й політичного орудника, державника, публіциста, літературного критика та історика літератури, академіка Української академії наук, одного з редакторів «Російсько-українського словника». Викладено хронологію та зміст засідань Комісії-«п'ятірки», описано її діяльність як лексикографічного та нібито «підпільного» осередку, зокрема в зіставленні з даними справ інших лексикографів. З'ясовано, що сформульовані С. О. Єфремовим завдання Комісії — національний напрям наукової діяльності, залучення кваліфікованих працівників, формування української наукової термінології на питомій основі — у справі кваліфіковано як політичну діяльність СВУ. Життєпис С. О. Єфремова вкотре підтверджує: щоб бути ворогом тоталітарної радянської влади, достатньо просто любити свій народ і мати гідність працювати на його самоствердження.

Присвячено 100-річчю початку роботи над академічним «Російсько-українським словником» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова 1924–1933 рр.

Ключові слова: «Російсько-український словник» (1924–1933), Комісія Словника живої української мови, справа Спілки визволення України, лексикографія, Сергій Олександрович Єфремов, репресії.

Сьогодні в розсекречених архівах СБУ доступнено матеріали процесу Спілки визволення України (СВУ)¹ й справи багатьох обвинувачених². У цій статті йтиметься про Комісію для складання Словника живої української мови (далі — КСЖУМ) крізь призму справи С. О. Єфремова — суспільно-політичного діяча, публіциста, літературного критика й історика літератури, академіка Української академії наук (з 1919 р.), віцепрезидента Всеукраїнської академії наук (з 1922 р.), дійсного члена Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові.

Вивчаючи діяльність КСЖУМ Всеукраїнської академії наук і, зокрема, особливості роботи з укладання «Російсько-українського словника» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова (далі — РУС)³ за матеріалами СБУ, ми зосередили увагу на особистостях авторів РУС як учасників цього політичного процесу. Як відомо, ця академічна група⁴ працювала над великим проектом — загальномовним перекладним словником, першим на той час, який виводив українську мову в нормативне поле, зокрема у сферу наукового функціонування. З огляду на політику згорнення українізації та прова-

¹ Як відомо, процес Спілки визволення України — показова справа ОДПУ Української РСР наприкінці 1920-х рр., яка викривала антирадянську організацію серед української інтелігенції. Переважає думка, що СВУ не функціонувала як організація, а була провокаційною вигадкою ОДПУ з метою дискредитувати провідних діячів української культури та громадського життя в СРСР у 1932–1933 рр. [Білокінь; Воскресіння...; Шепель та ін.].

² З-поміж яких є справи таких членів КСЖУМ: Г. К. Голоскевича [Тищенко 2018], А. В. Ніковського [Тищенко 2019], В. М. Ганцова та С. О. Єфремова. справи містять переважно довідки про ув'язнення, описи справ, протоколи допитів, зізнання, розкаяння, додаткові свідчення тощо. Частина з них написали власноруч самі ув'язнені, частина — це передруковані копії рукописів або друковані оригінали (принаймні рукописів до яких не долучено). Томи наявні не всі (наприклад, матеріали про С. О. Єфремова були зосереджені в 34 томах, приступні тільки чотири); речові докази, зазначені в описах (наприклад, вилучена література), напевно, не збереглися в повному обсязі.

³ «Російсько-український словник» (ред. А. Ю. Кримський, С. О. Єфремов : В 4 т. К., 1924–1933. Т. 1–3) визнають не лише одним з вершинних українських словників п. п. ХХ ст., а й вагомим джерелом формування сучасної мовної ситуації в Україні, піднесення престижу української мови як державної за умови критичного сприйняття матеріалів [Гриценко, Бріцин; Поздрань та ін.].

⁴ Комісія працювала спочатку в складі історико-філологічного відділу ВУАН як самостійна структурна одиниця (з 1918 р.), пізніше — в Інституті української наукової мови та Інституті мовознавства — з різними назвами (і написанням) у звітній документації та в науковому дискурсі: *Комісія для складання Словника живої української мови*, *Постійна комісія для складання словника живої української мови*, *російсько-українського словника*, *Комісія Живого словника*, *словниковий відділ*, *Комісія складання словника української живої мови ВУАН* та ін. [Записки...; Історія...; Українська мова...; див. більше: Тищенко 2016 №2, 3]. Така сама невизначеність стосується й термінологічної комісії — у статуті Академії такої не було, а власне як підструктура вона вперше виникає у звіті УАН за перше півріччя 1919 р.: «Докінчує юридичний словник Термінологічна комісія» [Історія... : 201]. Узагалі динаміка перетворень термінологічних студій як структурних форм УАН є досить розмаїтою порівняно зі сталою формою Комісії зі складання Словника живої української мови, про яку твердо йшлося з самих початків формування УАН. Саме на основі об'єднаних термінологічних комісій постав Інститут наукової мови, а згодом — Інститут мовознавства. І КСЖУМ, з якої виокремилися термінологічні комісії, сама стала структурним підрозділом (словниковим відділом) новоствореного інституту [Історія...]. Попри офіційні трансформації найуживанішою робочою назвою групи «Російсько-українського словника» (1924–1933) була така: «Комісія Словника живої української мови».

дження справи СВУ, авторський колектив РУС було «призначено» осередком вигаданого противладного руху в Академії, а О. С. Єфремова — очільником «підривної» організації. Нашу увагу привертає те, що саме КСЖУМ влада розглядала як так звану п'ятірку — найменшу структурну ланку СВУ, нібито наявну в кожній організації, яка потрапила в поле зору ОДПУ.

РУС уклали інтенсивно, у важких умовах, склад Комісії часто зазнавав переформатувань, хоч осередок було незмінним: редколегію становили три постійні члени-редактори — В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова, головний редактор — академік А. Ю. Кримський. Видавництво «Червоний Шлях» прагнуло опублікувати працю якомога швидше, для пошвидшення процесу було ухвалено поділити видання на чотири томи: I том (А–Ж), II том (З–Н), III том (О–П), IV том (Р–Я) (згодом томи видавали окремими випусками). У лютому 1924 р. для перегляду й використання карткового матеріалу⁵ і для початкового його опрацювання до співпраці залучили ще кілька працівників, зокрема К. Т. Туркала, Є. М. Марковського, С. О. Буду, Є. К. Волошина, В. П. Тутківського. А щоб полегшити працю головного редактора А. Ю. Кримського, для редагування третього та четвертого томів навесні 1924 р. запросили академіка С. О. Єфремова [Поздрань].

Заради правди відзначимо, що С. О. Єфремов, головно літературознавець, із цього приводу неодноразово нарікав: «Комісія й видавці <...> тягнуть і мене до цієї справи. Огинаюся. Не хочеться совати пальці поміж дверей» [Єфремов : 73], «тяжко мені, в цю справу плутатися не хочеться. Одно те, що маю й своєї роботи досить, по саме нікуди, — до того ж я не філолог, нічого в їхніх тонкощах не розбираю; Кримський виразно не хоче, щоб хто до цієї справи втручався <...> Да мимойдеть мене чаша сія!» [Єфремов : 112–113]. Проте за рішенням КСЖУМ С. О. Єфремов став головним редактором III й IV томів РУС: «Було засідання Словникової комісії. Справу вирішено так, що мені треба буде редагувати другу половину, з О починаючи. От несподівано спобігла халепа!» [Єфремов : 117]. Попри власні невдоволення й сумніви С. О. Єфремов відповідально поставився до справи і саме він з А. Ю. Кримським не просто впорядкували та систематизували доробок своїх колег, а й зробили безпосередній науковий внесок у укладання словника [Поздрань].

Несприятливими для РУС були різні чинники: і брак коштів, і наукові й особистісні розбіжності серед колективу, що часом виявлялися в конфліктах як між членами Комісії, так і між Комісією та її очільниками [Єфремов : 103], і зовнішній, ненауковий тиск на творчий процес. Нищівного удару було завдано згортанням українізації та зміною політичного курсу уряду УРСР: 1929 р. взялися переслідувати С. О. Єфремова та А. Ю. Кримського, а вже в листопаді 1929 р. призначили нових редакторів словника — М. Я. Калиновича та В. Г. Ярошенка. Укладачів РУС звинуватили у сприянні німецькій військовій інтервенції [Шульженко], як учасників контрреволюційної організації СВУ заарештовано С. О. Єфремова, В. М. Ганцова, Г. К. Голоскевича, А. В. Ніковського та ін., у 1941 р. — А. Ю. Кримського⁶. Видані три томи словника заборонено до використовування й вилучено з обігу, а четвертий (підготований, але не виданий), найімовірніше, було знищено. На звинувачення слідчого, що «виданий словник був вилучений з ужитку як явно націоналістичний», та запи-

⁵ Про картотеку РУС див.: [Тищенко 2016 №2, 3; Архівна картотека].

⁶ Не провадили справи щодо М. М. Грінченкової (померла 1928 р.). Уникнули переслідувань М. Я. Калинович та В. Г. Ярошенко.

тання «яким же чином до словника входили слова з праць Єфремова та інших націоналістів?» А. Ю. Кримський зауважив, що «окремі слова черпалися редакторами з праць Єфремова, який вважався знавцем мови» [цит. за Пасхвер].

Сергія Єфремова заарештовано за справою СБУ 21 липня 1929 р., у квітні 1930 р. засуджено до 10-річного ув'язнення з суворою ізоляцією, де він і помер за три місяці до закінчення терміну. С. О. Єфремова реабілітували посмертно 1989 р.

Наголошуємо, що, цитуючи матеріали справ, подаючи узагальнений зміст протоколів, зізнань і розкаянь, із відомих причин залишаємо поза висновками вірогідність аналізованої інформації загалом і правдивість кожного слова зокрема — тільки вибираємо те, що стосується КСЖУМ, її співробітників, створення РУС, із загальної картини провадження.

Отже, за матеріалами слідства, осередком СБУ у ВУАН була Комісія Словника живої української мови — так звана «п'ятірка», перейменована згодом на «професійний гурток» (таке перейменування нібито відбулося системно по всій Україні). За свідченням С. О. Єфремова, «жовтневе засідання 1925 р. ініціативного гуртка, прийнявши статут організації (СБУ. — О. Т.), ухвалило на останку, що кожен з членів гуртка має <...> зібрати коло себе п'ятірку і тим покласти початок організації», «система п'ятерок виказала себе справді легкою й зручною і з цього погляду себе виправдала» (Єфр. 11 : 214). Далі ведеться, що «організація п'ятерки» у ВУАН почалася зі спілкування з близькими товаришами «у складанні словника української мови»: розповідь про плани, завдання й тактичні заходи організації, ідея поновлення політичної справи в Україні викликала «більш-менш повне спочуття» (Єфр. 11 : 214).

Першим, засадничим засіданням «п'ятірки» у приміщенні КСЖУМ С. О. Єфремов (як і Г. К. Голоскевич) називає жовтень 1926 р. і згадує присутніх: це члени Комісії — В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова, О. Т. Андрієвська. Основне завдання п'ятірки — пропаганда ідей СБУ серед академічних співробітників, вербування нових членів (як гуртків) (Єфр. 11 : 214), «у підборі взагалі своїх людей до Академії» (Єфр. 12 : 77).

Оскільки одне із завдань гуртка полягало «в напрямі наукової роботи, який би сприяв тій ж таки меті», теми «доповідів чи статтів вибиралися такі й так розроблялися, щоб могли впливати на розбуркування національного почуття» (Єфр. 12 : 77), привертати б увагу до «пригнічення вчених за Радянської влади» та спонукали б до боротьби з владою (Єфр. 12 : 78). Щодо стану науковців, то значущими маркерами стали такі події, як самогубство «співробітника Академії і члена СБУ» Д. М. Щербаківського⁷ та реорганізація Академії. С. О. Єфремов наголосив: «використавши моє чисто академічне тертя з М. Грушевським, влада призначила обслідування Академії в січні

⁷ Д. М. Щербаківський — український етнограф, археолог, музейний діяч; 6 червня 1927 наклав на себе руки (кинувся з мосту в Дніпро під Києвом). У передсмертному листі написав: «Я втомився. Залишити музей, якому я віддав найкращі роки свого життя, не маю сили. Боротися з кваліфікованою підлістю Онищука і Винницького не вмію, терпіти постійні провокаційні візити Винницького далі не можу...». Похорон Д. М. Щербаківського на території Києво-Печерської лаври перетворився на мітинг протесту, під час якого виголошували «антирадянські» промови. Згодом чимало учасників похорону було репресовано [Щербаківський...].

1928 р.» (Єфр. 12 : 79), унаслідок чого й відбулася реформа, яка радянїзувала, зросїйщувала ВУАН, позбавляла її українського характеру⁸.

Згадує академік і про «вербування» членів СВУ. Цїєї справи стосується й повернення А. В. Ніковського до України, сприяння якому С. О. Єфремов обґрунтовував так: серед емігрантів є люди, які «не дуже були скомпромітовані перед Радянською владою» і яким «треба вертатися сюди, на ґрунт, де можлива робота», а це сприяло б посиленню наукових ресурсів. «Свою цю думку я знайшов спосіб переказати давньому своєму товаришу і приятелєві А. Ніковському, що жив тоді в Берліні, і знайшов у нього повне спочуття» (Єфр-3. : 14). «Ці зносини з 1923–1924 рр., в яких я пропонував Ніковському повернутися на Україну, беручи на себе улаштувати цю справу з офіційного боку, закінчилась тим, що Ніковський <...> погодився на мою пропозицію. Тоді я використав попереднє становище Ніковського в Академії, де він був до еміграції за керівничого в Комісії Словника живої мови, й удався до Першого Відділу і до Спільного Зібрання Академії з пропозицією клопотатися перед владою про дозвіл на поворот Ніковському на Україну. Мотивував я це тим, що справа з видання словника російсько-українського визнано за ударну, а тим часом тямущих працівників не багато і справа затримується, а тому, щоб прискорити її, треба виклопотати дозвіл на поворот Ніковському, знавцеві української мови й досвідченому філологу, який до того ж, одійшов от політичної роботи і прагнув до наукової діяльності» (Єфр-3. : 14–15).

У результаті такого подання влада задовольнила клопотання Академії в березні 1924 р. Зі справи С. О. Єфремова дізнаємося, що перед від'їздом до України А. В. Ніковський нібито отримав рекомендації від наради емігрантських діячів, що відбулася в Берліні на чолі зі С. В. Петлюрою, за участі Д. І. Дорошенка, В. К. Прокоповича, О. Я. Шульгина, В. В. Садовського (Єфр-3. : 15). Це були настанови «переказати на Україну, що треба готуватись до рішучої боротьби з Радянською владою», для чого було необхідно тримати зв'язок з еміграцією і водночас подбати про «якусь міцну організацію на Україні», спрямовану на таку боротьбу.

А. В. Ніковський, за словами Єфремова, повернувшись до України, цікавими розповідями про закордонне життя, про прагнення еміграції «закликав велике розворушення в київських українських кругах» (Єфр-3. : 14–15). Але за даними матеріалів справи Г. К. Голоскевича впливає протилежне: «хотїлося <...> почути від його (Ніковського — О. Т.) про емігрантське українське життя», та про нього той «говорив мало, неохоче, характеризував його коротко: розпад, розклад і гниття», а тому в Голоскевича склалося враження, що колега «розійшовся з УНерівськими колами, порвав з ними ідеологічний зв'язок», причини цього були неясні, Голоскевич вважав, що «УНерівська справа збанкрутувала» (Гол. : 53). Та й сам С. О. Єфремов в іншому свідченні, на відміну від «Зізнання...» пише, як і Г. К. Голоскевич, про відхід А. В. Ніковського від справи — чи то в силу зневіри, чи «нахилом до чарки» (Єфр. 12 : 103). Про чинники такої розбіжності свідчень Єфремова залишається тільки робити очевидні припущення.

⁸ О. Зінченко зазначає: «Саме ГПУ диригувала усіма тими сварками і інтригами у Академії. У одній із резолюцій начальника контррозвідального (!) відділу ГПУ УСРР написано цілком відверто: “Дозволити скористатись незгодами, що виникають в українців, для загострення їх, зокрема Грушевського з Єфремовим”» [Зінченко; див. більше: Гирич].

Щодо якісного складу гуртка СВУ в Академії, то С. О. Єфремов визнає: в особі А. В. Ніковського гурт утратив ініціативного й дотепного члена, якого не компенсує А. Ю. Кримський — його притягнення до СВУ є «непорозуміння», адже той був пасивним щодо участі в нелегальних спілках, несхильним до конспірації, «самою вдачею хиткий, і головне ніхто не йшов за ним» (Єфр. 12 : 103). З-поміж активних членів гуртка СВУ С. О. Єфремов називає себе, Й. Ю. Гермайзе, О. З. Гребенецького, В. Ф. Дурдуківського, В. М. Чехівського, Л. М. Черняхівську (Єфр. 12 : 103).

У другій половині 1927 р., веде далі С. О. Єфремов, відбулася реорганізація «п'ятірок» СВУ на професійно-виробничі гуртки: «<...> ми гуртом намітили кандидатів і розібрали їх кожен на себе <...> не можу напевно сказати, хто і коли притягав до гуртка інших членів» (Єфр. 12 : 103). Отже, «після реорганізації» до гурту СВУ у ВУАН входили: А. Ю. Кримський, Є. Рудницька, К. В. Квітка, О. Н. Синявський та ін. (Єфр. 12 : 77). Усі працювали в тому самому приміщенні, тому потреби в спеціальних зборах не було: інформацію поширювали в робочому порядку, а коли й збиралися, то в Комісії або в кабінеті С. О. Єфремова. Колективом, який був найближчим за духом у ВУАН, С. О. Єфремов називає гурток Інституту наукової мови (Єфр. 12 : 77, 104), що його створив Г. Г. Холодний з таких співробітників, як М. В. Кривинюк, В. М. Страшкевич, К. Т. Туркало (пізніше С. О. Єфремов додав до цього переліку й В. Г. Дубровського): «Згодом, коли вийшов відомий роман Винниченка “Соняшна Машина”, ця п'ятірка жартома прозвала була себе — “ІНАРАК”, взявши цю назву з названого роману» (Єфр. 207 : 59). Планувалося, що члени СВУ пропагуватимуть її ідеї між громадян, які «вдавалися за всякими мовними справами до Інституту» (Єфр. 207 : 59).

Далі йдеться про один з аспектів лексикографічної діяльності — звичайний вид роботи, що, як згодом з'ясувалося, став одним з чинників видання спеціальних бюлетенів зі списками репресованих термінів («ворожим» «націоналістичним» мовним матеріалом), а також вилучення й заборони словників, чищення картотек від «націоналістичного мотлоху». Ідеться про збір лексико-ілюстративного матеріалу для словників у польових умовах, з живих уст⁹. С. О. Єфремов свідчить, що «між іншим малося на увазі завести і безпосередні зв'язки з селом, збираючи там термінологічний матеріал, і одшукуючи для цього [кадр] кореспондентів» (Єфр. 207 : 59). Пізніше влада гостро розкритикувала засади добору слів і висловів: мовознавців звинувачено в тенденційності, суб'єктивності під час визначення кола інтерв'юан-

⁹ Традиція «кореспондентів» у лексикографічній справі має свою історію: так постачали деякий матеріал для праці «Опытъ южнорусскаго словаря» К. Шейковського (1884–1886 рр.); кореспонденти «Київської старовини» для «Словаря української мови» протягом 1864–1902 рр. зібрали 200 тис. карток; до «Словаря російсько-українського» М. Уманця та А. Спілки (1893–1898 рр.) матеріал постачали «сільські учителі, священики, пани, живущі по селах, що записували слова просто з уст народа, а крім того випикували слова з пам'ятників усної народної словесности і творів українських і галицьких письменників, як теперішніх, так і колишніх»; агрономічний гурток Московського сільськогосподарського інституту (Петровсько-Розумовської академії) звертався до українських хліборобів, учителів, сільських інтелігентів, до всіх, кому не байдужа справа української культури, із закликом збирати народні слова та вислови. Така практика — залучення широкого загалу до призибування лексичного матеріалу до словників — побутувала й на початку 20-х рр., хоч і не завжди успішно: «з тисяч карток, розсіяних по Україні за 19 і 20 рік, не вернулося заповненої ні одної, окрім хіба зробленого силами деяких членів самої [Термінологічної. — О. Т.] Комісії» [Тищенко 2016].

тів, у маніпулюванні задля накопичення «застарілого», «націоналістичного», «шкідницького» мовного матеріалу: для чого залучати до опитування людей старого штибу, коли в селі є представники нового часу — комсомольці й піонери?

С. О. Єфремов наголошує, що «була думка вносити національну течію і в саму роботу Інституту по складанню словників (Інституту наукової мови. — *О. Т.*), надаючи термінам переважно українського вигляду (курсив наш. — *О.Т.*), замінюючи загально вживані — спеціально вигаданими», але обережно, щоб не «вводити непотрібних новотворів і тим не псувати народнього характеру української мови» (Єфр. 207 : 59).

Академік і редактор словника висловлює тут і свою наукову позицію щодо перекладної лексикографічної справи: на мовний пуризм дивився «негативно, боючись, що таким способом легко впасти в іншу крайність, замість позичених термінів завести багато штучного на шкоду народньому характеру нашої мови. Здається, що поміж членів самого гуртка не було на це певного виробленого погляду» (Єфр. 207 : 111). Справді, у словникових комісіях постійно тривали дискусії між прихильниками народницького, пуристичного, та європейського, інтернаціонального напрямів.

Перше засідання реформованого гуртка відбулося в кінці 1927 р. (за свідченням Г. К. Голоскевича, одні збори — «восени» (Гол. : 127), другі — «у листопаді» (Гол. : 128)). У перших зборах брали участь О. Т. Андрієвська, Г. К. Голоскевич, В. М. Ганцов, М. М. Грінченкова, К. Рудницька, В.К. Дем'янчук (усього близько 12 осіб) (Єфр. 12 : 104). Напевно, С. О. Єфремов каже про *перші* «осінні» збори, бо саме на них, як впливає зі справи Г. К. Голоскевича, бурхливо обговорювали його повернення з Харкова та сутичку з М. С. Грушевським. Колеги одностайно висловили занепокоєння тим, що радянська влада може використати ці непорозуміння проти ВУАН. Інформація ж «про СВУ, її організацію й завдання, програму і статут» була вже відома з попередніх розмов і цікавості не викликала, повідомляє С. О. Єфремов (Єфр. 12 : 104–105).

Щодо цих двох осінніх зборів свідчення Голоскевича і Єфремова різняться, бо за Голоскевичем «харківські враження» були предметом перших зборів, а інформація про статут, завдання СВУ тощо, а також від'їзд В. М. Ганцова в закордонне відрядження — других, листопадових (Гол. : 128). Єфремов же про ці листопадові збори та про від'їзд Ганцова не згадує зовсім. До слова, В. М. Ганцов під час слідства підтвердив свої зустрічі з емігрантами, але, за його словами, це було приватне спілкування, жодних доручень від С. О. Єфремова перед виїздом за кордон він не отримував (Ган. : 313–318).

Тим часом другими зборами Сергій Олександрович називає зібрання в березні 1928 р. — «більш численні збори в такому-ж приблизно складі і в тому-ж помешканні» (Єфр. 12 : 105) (Голоскевич про них не згадує). С. О. Єфремов каже про обговорення його поїздки до Харкова, академічних справ, діяльності Наркомпроса, про розвиток негативної тенденції зросійщення ВУАН. Висновок зборів: «розвинути широку агітацію між співробітниками Академії і по-за її стінами за збереження автономії, мобілізувати на цьому пункті громадську думку <...> і пробувати таким способом натиснути на владу й одвернути її од заходів проти Академії» (Єфр. 12 : 105).

Про наступні збори згадує і Г. К. Голоскевич, і С. О. Єфремов: на порядку денному — виступ Єфремова проти К. Й. Студинського¹⁰ (у Голоскевича — це червень (Гол. 100 : 128–129), у Єфремова — кінець року (Єфр. 12 : 105). У пригніченому настрої членів зібрання виформувалися думки про те, що через наступ на Єфремова розпочався наступ на українізацію взагалі, що поняття «єфремівщина» ототожнюють з поняттям «українство», що слід чекати репресій як проти окремих осіб, так і проти руху загалом, у зв'язку з чим колеги шкодували про невикористаний час для завершення «чисто культурної роботи»: видання словників, творів українських класиків тощо (Єфр. 12 : 105).

«Проте <...> не в цих досить рідких зібраннях полягала суть роботи академічного гуртка, а в тих щоденних зустрічах, летючих маленьких зборах в 3–4 чоловіка, обмірковуваннях усяких подій <...>, саме цим способом витворювалася спеціальна думка, подавались проекти <...>, які потім розходилися поміж членами СВУ, а через них і далі на неорганізовану масу співробітників <...>. Я принаймні цю постійну і систематичну, і головне — живу циркуляцію думок уважав за далеко кориснішу від упорядкованих зборів, од яких часто тхнуло нудьгою й формалістикою, що мертволи найживіші почування», резюмував С. О. Єфремов (Єфр. 12 : 106).

Увагу привертають роздуми академіка про «ще один замір» — ідею «спілки народностей», тобто налагодження зв'язків з національними меншинами в Україні, які б сприяли консолідації української сили (Єфр. 12 : 106). На жаль, така ідея зазнала краху: «революція і радянський режим цілком розбили давніші гуртування на Україні», «в національних меншостей в Україні я не знайшов з ким би можна було говорити про спільну якусь акцію з українцями в справі визволення України. Не більші наслідки були і з спроб утворити зв'язки й по-за межами України» (Єфр. 12 : 107). Надто сучасно звучать слова Єфремова про те, що серед російського громадянства вже більше нема людей, які б згодилися підтримувати українців: роздратоване українізацією і «пониженням російської культури» в Україні, це громадянство здебільшого вороже ставиться до українців, вважаючи їх за «большевиків второго сорта», особливо в національному питанні, і не може простити їм «розрушення єдиної Росії», про відбудування якої й досі мріє (Єфр. 12 : 107).

І насамкінець промовистий фрагмент — «розкаяння» С. О. Єфремова:

«Оцінки (роботи СВУ. — О. Т.) роботи не буду: її зробило саме читання (свідчень. — О. Т.). Досить було йому тільки злегка торкнутись того, що ми з такими зусиллями будували — щоб уся контр-революційна будівля одразу завалилася й розсипалася на порох. Тепер, при світлі такої оцінки, навіть важко й здумати, що можна вірити в ту фантастику, якою наперекір живому життю задурювали собі й іншим голови вибиті з життя, короткозорі люди. Але є в цій руїні планів, замислів і, що найгірше, руїни сотень людських

¹⁰ К. Й. Студинський — український філолог-славист, літературознавець, мовознавець, фольклорист, письменник, громадський діяч, голова НТШ у Львові, академік ВУАН. Мав неоднозначну репутацію серед колег, зокрема через те, що нібито був агентом НКВС, а С. О. Єфремов писав про нього в щоденнику як про зрадника. Нотатки з приватного архіву К. Й. Студинського свідчать, що він не мав жодних ілюзій щодо радянської влади: просто шукав компромісу. Дослідники розглядають три версії загибелі К. Й. Студинського: розстріл після ув'язнення під Золочевом; смерть від кулі енкаведиста під Тернополем; спалення живцем із іншими в'язнями на Харківщині. Найімовірніше, 1941 р. його було заарештовано та розстріляно [Кліш; Яковлев].

існуванні — свого роду діалектика: в своїй контр-революційній діяльності ми дійшли були до крайнього пункту, заплуталися у власних суперечностях і раптом — удар грому, що пролунав над “СВУ” влітку цього року. Гроза очистить задушливу атмосферу і зробить на далі цілком неможливою ту політичну фантастику, що передала “СВУ”, цілком безглузду і непотрібну в обставинах нашого життя, шкідливу як-раз для українського народу, на користь якого була ніби збудована. Одійшовши на деяку далечінь, розміркуючи всі обставини і подробиці своєї контр-революційної роботи, ясно бачу це і одверто визнаю свою провину перед трудящими України та їх заступницею — Радянською владою. Визнаю свою провину й перед товаришами, яких своїм словом і прикладом втягнув до контр-революційної роботи й поставив у тяжке становище. Великим гнітом лягає на свідомість це моє минуле, і я щасливий був-би, коли-б зміг корисною роботою спокутувати і заслужити ту свою подвійну провину» Сергій Єфремов. 17.11.1929. Допитав Брук (Єфр. 12 : 108)¹¹.

С. О. Єфремов часто повторював, що головний винуватець справи — він, інші «члени організації “СВУ”» мають менше відповідальності, менш винні.

Одна з версій, чому С. О. Єфремов визнав існування СВУ, виникла на основі спогадів Б. Матушевського, якому на прогулянці в Ярославському політизоляторі Єфремов повідомив: «Мені сказано на допиті: ви й такі, як ви, повинні зійти зі сцени сьогоднішнього українського культурного й громадського життя, бо ви являєте собою притягальну силу для прихованих і потенціальних ворогів радянської системи. Українська культура й наука будуть далі розвиватись, але без вас. Уже підросли нові, радянські кадри української інтелігенції, котрі без шкоди для діла замінять вас. Отож вибирайте: або ж СВУ в тому аспекті, який ми вам пропонуємо, й тоді ви та інші пройдуть через відкритий судовий процес, де не буде жодного розстрілу й взагалі вироки будуть досить м'які, або суду не буде, а все це пройде через постанову колегії ОГПУ й тоді ми заллємо кров'ю так званих “свідомих українців” усю Україну. Це ми можемо зробити — ви самі це добре розумієте» [Антоненко-Давидович]. Інша (чи ще одна) причина — погрози арештувати дружину С. О. Єфремова [Воскресіння...].

P.S. «ВОПРОС: Есть ли у вас возражения по поводу режима, следственного состава, отношения к вам? ОТВЕТ [С. О. Єфремов]: Никаких возражений и жалоб. Полная кор[р]ектность. Я сидел много раз, но последнюю свою тюрьму считаю идеальной. Никаких претензий ни к кому не имею» (Єфр. 207 : 38).

¹¹ 28 квітня 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У (sic) прийняло рішення: «Визнати за необхідне нагородження орденом Червоного Прапора за викриття СВУ — тт. Козельського, Брука, Ушакова, Горожаніна [Кудельського], Загорського, Іванова В. Т., Розанова, Леонюка». Як згадував Борис Матушевський, що нібито належав до вигаданої Спілки української молоді, один зі слідчих у справі СВУ, старший оперуповноважений Київського окружного відділу ДПУ Соломон Брук на допитах повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання — і воно буде виконане; кого не поставимо — перестріляємо». А іншому підсудному, Григорію Голоскевичу, авторові «Словника живої української мови», той же Соломон Брук казав: «Ех, слід би всю Україну перестріляти, та, на жаль, — не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо». Пізніше С. Брук наклав на себе руки [Антоненко-Давидович].

ЛІТЕРАТУРА

- Антоненко-Давидович Б. СБУ. Неопалима купина (цит. за: Білокінь С. Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення). URL: http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2012_22/22.pdf (дата звернення: 09.06.2020).
- Архівна картотека (цифровий формат). Інститут української мови НАН України. 2018. URL: <https://ak.iul-nasu.org.ua> (дата звернення: 09.06.2020).
- Білокінь С. Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення. URL: http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2012_22/22.pdf (дата звернення: 09.06.2020).
- Воскресіння Розстріляного Відродження. Сергій Єфремов. Пекельна гра, в ній ставка — смерть... *Сьогодні*. 2015. 17 трав. URL: <https://www.segodnya.ua/ua/ukraine/proekt-voskresnnya-rozstrilyanogo-vdrodzhennya-sergyu-fremov-pekeln-gra-v-pyustavka-smert-616171.html> (дата звернення: 09.06.2020).
- Гирич І. Б. М. Грушевський і С. Єфремов (до історії наукових, літературних і особистих взаємин). *Проблеми історії України* : зб. наук. праць. Київ, 1994. Вип. 3. С. 65–75.
- Гриценко П. Ю., Бріцин В. М. Нове життя класичної лексикографічної праці (передмова). *Російсько-український словник* : у 4 т. Репринт з вид. 1924 р. Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2016. Т. 1. 290 с.
- Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. Київ : ЗАТ «Газета “РАДА”», 1997. 834 с.
- Записки історично-філологічного відділу / під ред. П. Зайцева. Київ : Печатня Видавн. т-ва «Друкар», 1919. Кн. 1. 144 + LCV с.
- Зінченко О. Великий та жахливий. *ПолітикHall*. 2008. №40 (квіт.). URL: <http://politikhall.com.ua/issue/505> (дата звернення: 09.06.2020).
- Історія Академії наук України: 1918–1923 рр. : док. і матеріали. Київ : Наук. думка, 1993. 376 с.
- Кліш А. Б. Кирило Студинський: життя та діяльність : монографія. Тернопіль : Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 2011. 220 с.
- Комісія словника української живої мови. *Українська мова : енциклопедія* / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. І допов. Київ : Вид-во «Укр. Енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004. С. 262.
- Пасховер О. Агатангел Кримський: шлях у безсмертя. *Політика і культура*. 2001. 19–25 черв. №22 (105). С. 38–39.
- Поздрань Ю.В. «Російсько-український словник» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті : монографія. Вінниця, 2018. 292 с.
- Студинський Кирило Йосипович. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 09.06.2020).
- Тищенко О. М. Комісія Словника живої української мови у справі СБУ: Андрій Васильович Ніковський (за матеріалами ОДПУ). *Мовознавство*. 2019. №5. С. 48–57.
- Тищенко О. М. Комісія Словника живої української мови у справі СБУ: Григорій Костянтинович Голоскевич (за матеріалами ОДПУ). *Мовознавство*. 2018. №4. С. 27–39.
- Тищенко О. М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. I. Лексична картотека: історія створення та репресій. *Українська мова*. 2016. №2. С. 44–71.
- Тищенко О. М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. II. Мікро- та макроструктура архівної картотеки. *Українська мова*. 2016. №3. С. 57–78.
- Шепель Ф. «Заплямовані» трьома буквами. «Справа СБУ» — це трагедія не тільки інтелігенції. Україна Incognita. *День*. 2003. 1 серп. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/zaplyamovani-troma-bukvami.html> (дата звернення: 09.06.2020).
- Шульженко С. Мовна політика в Україні (1917 – 1940). *Вісн. Книжк. палати*. 2008. №11. С. 40–42.

Щербаківський Данило Михайлович URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 09.06.2020).

Яковлев Ю. Півтора сторіччя Кирила Студинського. *Zbruc*. 2018. 18 жовт. URL: <https://zbruc.eu/node> (дата звернення: 09.06.2020).

ДЖЕРЕЛА

- Ган. ГДА СБ України О.Г.П.У. Дело №67098 «СВУ» (Ганцов В. М.). Архив учетно-архивного отдела КГБ при Сов. Министров УССР. След. ФОНД. Учтено в 1962 году. Розсекречено 20.06.2011. Т. 67.
- Гол. ГДА СБ України. О.Г.П.У. Дело №215471 «СВУ» (Голоскевич Г. К.). Архив учетно-архивного отдела КГБ при Сов. Министров УССР. След. ФОНД. Арх. №47757 в 237 т. 67098 — ФП. Учтено в 1962 году. Розсекречено 20.06.2011. №24/35/4-301. Т. 100.
- Єфр. ГДА СБ України. О.Г.П.У. Дело №215471 «СВУ» (Ефремов С. А.). Архив учетно-архивного отдела КГБ при Сов. Министров УССР. След. ФОНД. Арх. №47757 в 237 томах (Особый архив). 67098 — ФП. Учтено в 1962 году. Розсекречено 20.06.2011. №24/35/4-301. Т. 11, 12, 207. «Додаткове свідчення С. О. Єфремова» (від 26.09.1929).
- Єфр.-3. Зізнання заарештованого по справі «СВУ» академіка С. О. Єфремова (примірник №15). ГДА СБ України. О.Г.П.У. Дело №215471 «СВУ» (Никовский А. В.). Том №[4 (фрагмент. — О. Т.)]. Архив учетно-архивного отдела КГБ при Сов. Министров УССР. След. ФОНД. Арх. №47757 в 237 томах. 67098 — ФП. Учтено в 1962 году. Розсекречено 20.06.2011. №24/35/4-301.

REFERENCES

- Antonenko-Davydovych B. (2012). SVU. Neopalyma kupyna. (quote for Bilokin S. *Sprava «Spilky vyzvolennia Ukrainy» u perspektyvy yii dalshoho vyvchennia*). URL: http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2012_22/22.pdf (last accessed: 09.06.2020). [In Ukrainian].
- Arkhivna kartoteka (tsyfrovyi format). Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy. (2018). URL: <https://ak.iul-nasu.org.ua> (last accessed: 09.06.2020). [In Ukrainian].
- Bilokin S. (2012). *Sprava «Spilky vyzvolennia Ukrainy» i perspektyvy yii dalshoho vyvchennia*. URL: http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2012_22/22.pdf (last accessed: 09.06.2020). [In Ukrainian].
- Voskresinnia Rozstrilianoho Vidrozhennia. Serhii Yefremov. Pekelna hra, v nii stavka – smert... (2015). URL: <https://www.segodnya.ua/ua/ukraine/proekt-voskresnnyarozstrlyanogo-vdrozhennya-sergy-fremov-pekeln-gra-v-ny-stavka-smert-616171.html> (last accessed: 09.06.2020). [In Ukrainian].
- Hyrych I. B. (1994). M. Hrushevskiy i S. Yefremov (do istorii naukovykh, literaturnykh i osobystykh vzaiemyn). *Problemy istorii Ukrainy*. Iss. 3. Kyiv, 65–75. [In Ukrainian].
- Hrytsenko P. Yu., Britsyn V. M. (2016). Nove zhyttia klasychnoi leksykohrafichnoi pratsi (peredmov). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk:: in 4 vols*. Vol.1. Re print with ed. 1924. [In Ukrainian].
- Yefremov S. O. (1997). *Shchodennyky, 1923–1929*. Kyiv: ZAT «Hazeta RADA», 73. [In Ukrainian].
- Zapysky istorychno-filolohichnogo viddilu (1919) P. Zaitsev (Ed.). Kyiv: Pechatnia Vydavnychoho Tovarystva «Drukar», 144 + LCV. [In Ukrainian].
- Zinchenko O. (2008). Velykyi ta zhakhlyvyi. *PolitykHall*. (40) (April). URL: <http://politikhall.com.ua/issue/505> (last accessed: 09.06.2020). [In Ukrainian].

- Istoriia Akademii nauk Ukrainy: 1918–1923. Dokumenty i materialy (1993). Kyiv, 376. [In Ukrainian].
- Klish A. B. (2011). Kyrylo Studynskyy: zhyttia ta diialnist. Ternopil : TNPU imeni V. Hnatyuka, 220. [In Ukrainian].
- Komisiia slovnyka ukrainskoi zhyvoi movy (2004). *Ukrainska mova : Entsyklopediia*. Rusanivsky V. M., Taranenko O. O. (Co-chairs) [etc.]. Kyiv, 262. [In Ukrainian].
- Pashover O. (2001). «Rosiisko-ukrainskyi slovnyk» za redaktsiieiu A. Yu. Krymskoho ta S. O. Yefremova v istoryko-linhvistychnomu konteksti. №22 (105) (June 19–25), 38–39. [In Ukrainian].
- Pozdran Yu. V. (2018). «Rosiisko-ukrainskyi slovnyk» za redaktsiieiu A. Yu. Krymskoho ta S. O. Yefremova v istoryko-linhvistychnomu konteksti. Vinnytsia, 292. [In Ukrainian].
- Shepel F. (2003). «Zapliamovani» trioma bukvamy. «Sprava SVU» — tse trahediia ne tilky intelihentsii. *Den. Ukraina Incognita*. Aug. 1. (URL: <http://incognita.day.kiev.ua/zaplyamovani-troma-bukvami.html> (last accessed: 09.06.2020)). [In Ukrainian].
- Shulzhenko S. (2008). Movna polityka v Ukraini (1917–1940). *Visnyk Knyzhkovoï palaty*, (11), 40–42. [In Ukrainian].
- Shcherbakivskyy Danylo Mykhailovych. (2020). *Wikipedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (last accessed: 09.06.2020). [In Ukrainian].
- Studynskyy Kyrylo Yosypovych. (2020). *Wikipedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (last accessed: 09.06.2020). [In Ukrainian].
- Tyshchenko O. M. (2016). Arkhivna kartoteka yak leksyko-iliustratyvna baza «Rosiisko-ukrainskoho slovnyka» za red. A. Yu. Krymskoho ta S. O. Yefremova. I. Leksychna kartoteka: istoriia stvorennia ta represii. *Ukrainska mova*, (2), 44–71. [In Ukrainian].
- Tyshchenko O. M. (2016). Arkhivna kartoteka yak leksyko-iliustratyvna baza «Rosiisko-ukrainskoho slovnyka» za red. A. Yu. Krymskoho ta S. O. Yefremova. II. Mikro- ta makrostruktura arkhivnoi kartoteky. *Ukrainska mova*, (3), 57–78. [In Ukrainian].
- Tyshchenko O. M. (2018). Komisiia Slovnyka zhyvoi ukrainskoi movy u spravi SVU: Hryhorii Kostiantynovych Holoskevych (za materialamy ODPU). *Movoznavstvo*, (4), 27–39. [In Ukrainian].
- Tyshchenko O. M. (2019). Komisiia Slovnyka zhyvoi ukrainskoi movy u spravi SVU: Andrii Vasylovych Nikovskyy (za materialamy ODPU). *Movoznavstvo*, (5), 48–57. [In Ukrainian].
- Yakovliev Yu. (2018). Pivtora storichchia Kyryla Studynskoho. *Zbruc*. 18 Oct. URL: <https://zbruc.eu/node> (last accessed: 09.06.2020). [In Ukrainian].

SOURCES

- Gan. HDA SB Ukrainy. O.G.P.U. Delo №67098 «SVU» (Gantsov V. M.). Arhiv uchetno-arhivnogo otdela KGB pri Sovete Ministrov SSSR. Sledstvennyi FOND. Uchtno v 1962 godu. Rozsekrecheno 20.06.2011. Vol. 67. [In Ukrainian, Russian].
- Gol. HDA SB Ukrainy. O.G.P.U. Delo №215471 «SVU» (Goloskevych G. K.). Arhiv uchetno-arkhivnogo otdela KGB pri Sovete Ministrov SSSR. <http://incognita.day.kiev.ua/zaplyamovani-troma-bukvami.html> FOND. Arch. №47757 in 237 vol. 67098 — FP. Uchtno v 1962 godu. Rozsekrecheno 20.06.2011. № 24/35/4-301. Vol. 100. [In Ukrainian, Russian].
- Yefr. HDA SB Ukrainy. O.G.P.U. Delo № 215471 «SVU» (Yefremov S. A.). Arhiv uchetno-arkhivnogo otdela KGB pri Sovete Ministrov SSSR. Sledstvennyi FOND. Arch. № 47757 in 237 vol. (Osobyi arkhiv). 67098 — FP. Uchtno v 1962 godu. Rozsekrecheno 20.06.2011. № 24/35/4-301. Vol. 11, 12, 207. «Dodatkove svidchennia S. O. Yefremova» (vid 26.09.1929). [In Ukrainian, Russian].

Yefr.-Z. Ziznannia zareshetovanoho po spravi «SVU» akademika S. O. Yefremova (prymirnyk №15). HDA SB Ukrainy. O.H.P.U. Delo № 215471 «SVU» (Nikovskiy A. V.). Vol. № 4 (fragment. — O. T.). Arhiv uchethno-arhivnogo otdela KGB pri Sovete Ministrov SSSR. Sledstvennyi FOND. Arch. № 47757 in 237 vol. 67098 — FP. Uchteno v 1962 godu. Rozsekrecheno 20.06.2011. №24/35/4-301. [In Ukrainian, Russian].

O. M. TYSHCHENKO

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine
E-mail: tom-73@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5709-1252>

SERHII YEFREMOV AND THE COMMISSION OF THE DICTIONARY OF THE LIVING UKRAINIAN LANGUAGE IN THE CASE OF THE UNION OF LIBERATION OF UKRAINE (ULU): ODPU (JOINED STATE POLITICAL DIRECTORATE) ARCHIVAL MATERIALS

The article focuses on the work of the Living Ukrainian Dictionary Commission in the case through the prism of the case ULU (the Union of Liberation of Ukraine), through personalities of authors of Dictionary as participants of the process. Exactly this academic group in the Institute of Ukrainian Scientific Language Science Academy of Ukraine was «appointed» as the center of ULU in the Academy, and Serhii Yefremov — as the head of the «hostile» organization. In the context of research of the RUD it is expedient to study lingual and linguistic, extralingual and extralinguistic factors, the conditions in which the national identity of the Ukrainian lexicography of the early twentieth century was formed.

In the declassified archives of the Security Service of Ukraine, materials of the process of ULU are stored, among which there are cases of three members of the Living Ukrainian Dictionary Commission: H. Holoskevych, A. Nikovskiy, V. Hantsov and S. Yefremov. This article will discuss the Living Ukrainian Dictionary Commission through the prism of the case Serhii Yefremov. It was found out that the tasks of the Commission formulated by S. Yefremov — the national direction of scientific activity, involvement of skilled workers, formation of the Ukrainian scientific terminology on a specific basis — in cases were qualified as political activity of ULU. It was once again confirmed: to be an enemy to the Soviet power, it was enough merely to love nation and have the dignity to work for her self-affirmation.

To the 100-th anniversary of the beginning of work on the academic «Russian-Ukrainian dictionary» edited by A. Crimskiy and S. Yefremov 1924–1933 (RUD).

Keywords: «Russian-Ukrainian dictionary» 1924–1933, the Commission of the Dictionary of living Ukrainian language, the case of the Union of Liberation of Ukraine, lexicography, Serhii Yefremov, repression.

Дата надходження до редакції — 27.07.2020
Дата затвердження редакцією — 05.08.2020